

РОЗДІЛ 1

ОБНОВЛЕНСЬКА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ

У 1922-1939 рр.

1.1. Церковний переворот у Москві і проникнення обновленства в Україну

На межі ХІХ-ХХ ст. у житті Російської православної церкви стали проступати явні ознаки кризи. З одного боку, в цей час не можна було не констатувати помітного зростання зовнішньої величі церкви, її впливу на загальнодержавні справи, покращення її матеріальної забезпеченості, поліпшення адміністративного керівництва; з іншого – віддалення священників від пастви і відхід пастви від церкви, що стало однією із причин поширення як православного, так і протестантського сектанства, невір'я і «культу багатства», внутрішня криза духовенства, що виявилось в його відході від ортодоксальності тощо. Яскравим прикладом можуть служити спогади волинського єпископа Антонія (Храповицького) про ювілей Київського митрополита Іоанікія у 1899 р., де він зазначав: «жодної живої думки, жодного гарячого слова про становище церкви, занепад віри», але «з якою досвідченістю і знанням справи велися міркування про курс залізничних облігацій, про найбільш правильне розміщення капіталу» [1], що яскраво свідчить про кризові явища у православній церкві. Але, безсумнівно, на початку ХХ ст. саме православна церква мала найбільш масову аудиторію в країні.

Криваві події січня 1905 р. у Петербурзі підштовхнули церковних діячів до активних дій. Треба відзначити, що фактичне змикання міського духовенства з буржуазною інтелігенцією наклало свій відбиток і на його політичні позиції. Священнослужителі майже повністю були *відсутні у лавах революціонерів* (курсив наш. – О.Т.), але серед них під впливом демократичного руху та необхідності реформ поширилися ідеї «оновлення» церкви, які були співзвучні теоріям ліберально-буржуазної інтелігенції та відображали устремління деяких кіл духовенства вийти з кризи, яку церква переживала на даному етапі.

Але ідею «оновлення» це духовенство до початку революції не наважувалося відкрито викласти перед загалом. Обновленський рух розгорнувся лише після січневих подій 1905 р. Починаючи з березня, у друкованих матеріалах стали з'являтися записки, які були складені від імені 32 петербурзьких священників. Восени того ж року «група 32-х» перетворилася в «Союз ревнителів церковного оновлення» (СРЦО).

Повний склад групи так і залишився невідомим, оскільки всі публікації були анонімними [2]. У своєму зверненні до Петербурзького митрополита Антонія (Вадковського) вони окреслили реформи такими основними вимогами: відокремлення церкви від держави, демократична і погоджувальна система церковної адміністрації, перехід на григоріанський календар і переклад літургії російською мовою [3]. Російський дослідник історії РПЦ початку ХХ ст. ієрей Г. Ореханов, будучи відданим представником Московської Патріархії і противником обновленців будь-якого часу, детально проаналізувавши «Проект церковних реформ» СРЦО дійшов висновку, що «вже до кінця 1905 року в надрах СРЦО склалася чітка програма «оновлення» церковного життя, досить близька до тих зразочків, які мали ходіння в 20-ті роки» [4]. Отже, категоричне твердження про відсутність ідеологічної спадкоємності між обновленцями початку ХХ ст. та 1920-30-х рр. є спробою клерикальних істориків показати обновленство міжвоєнного періоду винятково як витвір більшовицької влади та спецслужб.

Невеликі гуртки обновленців з'явилися майже на всій території Центральної Росії та України. В Україні реформаційну групу, створену в 1906 р. у Харкові очолював приват-доцент Харківського імператорського університету священник Іоанн Філевський, який обіймав також посаду редактора друкованого органу обновленців – «Церковної газети», що виходила з 1 лютого до 23 липня 1906 р. під гаслом «Свобода церкви та її життя». До групи входили П. Григорович, І. Філевський, В. Купленський, М. Вознесенський та В. Шаповалов. Але харківському гуртку священників-«обновленців» не судилося стати зародком української ліберально-церковної партії, оскільки його ідеї не знайшли тоді відкритої підтримки в духовному середовищі [5]. На відміну від Харкова, Київ виявився занадто консервативним і значного розголосу тут обновленські ідеї не набули, але в Київській духовній академії декількох прибічників цієї течії очолив професор П. Светлов.

Нове революційне піднесення напередодні Лютневої революції 1917 р. пожвавило діяльність церковних реформаторів. У 1916 р. в Петрограді вони розпочали видання щотижневика «Церковь и общество» і релігійно-церковного часопису «Церковь и жизнь», що виходив двічі на місяць, а в Києві почав видаватися щомісячний журнал «Христианская жизнь» за редакцією В. Екземплярського [6].

Після Лютневої революції 1917 р. в обстановці фізичного паралічу церковної влади обновленські лідери змогли досить широко розгорнути свою діяльність. З ініціативи колишніх членів гуртка «32-х» 7 березня у столиці виник «Всеросійський союз демократичного православного духовенства і мирян». Серед його керівників особливо виділялися

блискучий проповідник свящ. О. Введенський і сміливий новатор, що примикав до крайніх радикалів, переконаний прихильник орієнтації церкви на робітничий клас свящ. О. Боярський. Значною фігурою був також колишній член гуртка «32-х» про Т.І. Єгоров, що помер від висипного тифу в 1920 р., але встигнувши заснувати специфічну церковну групу «Релігія у поєднанні з життям», що проіснувала до 1927 р.

Крім того, виникла й офіційна «реформація», керована призначеним Тимчасовим урядом обер-прокурором Святішого Синоду В. Львовим. Під його заступництвом виходив «Церковно-громадський вісник», що мав гасло «Вільна церква у вільній державі», в якому активно працювали професор Б. Тітлінов і протопресвітер Г. Шавельський. Але на Помісному Соборі, що відкрився в серпні 1917 р., прихильники обновленства виявилися в явній меншості. Сильного удару їхній основній ідеї соборного управління завдало відновлення Патріаршества й обрання на цей пост митр. Московського Тихона (Белавіна). Внаслідок цього до початку 1918 р. у керівників «Союзу демократичного духовенства», за спогадами О. Введенського, визрів план розриву з офіційною церквою. Але до реалізації його справа не дійшла: прихильників виявилось дуже мало [7].

Отже, твердження низки зарубіжних та вітчизняних дослідників про цілковиту штучність обновленської церкви є необґрунтованим і не підтверджується наявністю об'єктивних передумов для її виникнення. У даному розрізі ми поділяємо погляд українських дослідників А. Киридон та В. Пащенко, які стверджують, що обновленство 20-х років ХХ ст. постало цілком закономірно, співзвучно розвитку соціально-політичної ситуації в країні та ситуації у самій церкві. Причини активізації цього руху лежать у двох площинах: з одного боку, це було логічним продовженням ліберально-реформаційного руху початку ХХ ст., який у нових умовах знайшов вираження у спробі частини духовенства православної церкви знайти порозуміння з радянською владою задля вирішення за її сприяння внутрішньо-церковних проблем; з іншого – сама радянська влада мала намір скористатися внутрішньоклерикальною боротьбою задля дискредитації та розколу церкви [8].

Таким чином, на початок 1920-х років склалася ситуація, коли радянська влада мала і бажання, і можливості для розколу РПЦ, але, щоб процес набув масово характеру, необхідна була слухна нагода. І такі обставини невдовзі склалися. Взимку 1921-1922 рр. голод, що охопив район від південних степів України до Південного Уралу, набув дуже загрозливих форм. Коштів для подолання трагедії катастрофічно не вистачало, що спонукало більшовиків звернутися до найбагатшої інституції колишньої імперії – Російської православної церкви.

Враховуючи критичну ситуацію, що склалася із забезпеченням населення продовольством, у грудні 1921 року «Центральна комісія допомоги голодуючим» звертається до патріарха Тихона з проханням про пожертвування церквою частини цінних речей для закупівлі продовольства за кордоном. Комісія гарантувала церкві від імені держави повернення сум за виділені цінності при стабілізації економіки. Незважаючи на складність ситуації, пов'язаної з голодом, і необхідністю вживання негайних заходів з його ліквідації, патріарх більше трьох місяців вивчав це послання. Лише в другій половині лютого 1922 р. він видав відозву, в якій закликав парафії до пожертвувань дорогоцінних речей, які не мали богослужбового вживання, але жертвувателів не виявилось [9].

Подібні кроки здійснювалися і в Україні. 21 січня 1922 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У було прийнято рішення «Дати директиву Губкомам п'яти голодуючих губерній (Донецької, Катеринославської, Запорізької, Миколаївської й Одеської) повести агітацію за збір золота і срібла із церков для закупівлі насіння для голодуючих» [10]. Але й тут значних досягнень у справі добровільного здавання цінностей не знайшлося.

Це призвело до того, що 23 лютого 1922 року ВЦВК видав Декрет про вилучення церковних цінностей для потреб голодуючих, який в Україні було продубльовано 8 березня 1922 р. Істинний характер цієї акції став відомим лише в кінці 1980-х років, коли було відкрито таємні фонди партії та уряду й було опубліковано знаменитий лист В. Леніна В. Молотову для членів Політбюро ЦК РКП(б) від 19 березня 1922 р. У ньому відзначалося, що «саме тепер і тільки тепер, коли в голодних місцевостях їдять людей, а на дорогах валяються сотні, якщо не тисячі, трупів, ми можемо (і тому повинні) провести вилучення церковних цінностей з найбільш шаленою і нещадною енергією, не зупиняючись придушенням будь-якого опору... *Чим більше число представників реакційного духовенства і реакційної буржуазії вдасться нам із цього приводу розстріляти, тим краще* (курсив наш. – О.Т.). Треба саме тепер провчити цю публіку так, щоб на кілька десятків років ні про який опір вони не наважувалися й думати» [11]. Ми бачимо, що лист передбачав фізичне знищення опозиційного духовенства, яке можна було б засудити на порівняно законних підставах.

У той же час переслідувалася й інша мета, яка простежується за шифрованою телеграмою В. Молотова губкомам від 25 березня 1922 р.: «Політичне завдання цього моменту... *Потрібно розколоти попів, або точніше, поглибити й загострити наявний розкол* (курсив мій. – О.Т.). І в Пітері, і в Москві, і в провінції є багато попів, які згодні з вилученням

цінностей, але бояться верхів. Невдоволення верхами, яке ставить низи духовенства у скрутне становище в цьому питанні, дуже вели[ке]. [Ми] повинні в агітації виходити із цього основного факту. Ми зважаємо зараз на попів не як на жерців якоїсь релігії, а як на групу громадян, яким держава довірила на певних умовах цінності. У цій групі громадян – розкол. Одна її частина, незалежно від своїх релігійних забобонів, які нас зараз не цікавлять, визнає необхідність передати цінності для порятунку голодуючих, інша частина – князі церкви, жадібні, хижі, розбещені, антинародні, – всіляко чинять опір проти цього, тероризуючи низи. Завдання агітації – підтримувати зараз ці низи проти верхів, дати їм зрозуміти і відчувати, що держава не дозволить верхам тероризувати їх, оскільки вони прагнуть забезпечити виконання декретів робітничо-селянської влади. Ще раз: політичне завдання полягає в тому, щоб ізолювати верхи церкви, скомпрометувати їх у питанні допомоги голодуючим і потім показати їм сувору руку робітничої держави, оскільки ці верхи наслідуються повставати проти нього» [12].

На фоні антагонізму «підтримуючих» вилучення і його супротивників на теренах колишньої імперії почали з'являтися окремі священики та групи церковників, що називали себе прогресивним духовенством, здійснюючи активну агітацію про те, що «церква загубила свій справжній християнський характер», що вороги її – вороги голодуючих, тільки тому, що не прагнуть разом допомагати із державою, яка, на їх думку, здійснює Христове вчення про любов до ближнього і т. п. Так, прогресивне духовенство повело широку кампанію з приводу вилучення, звинувачуючи супротивників, що ховали цінності, в зраді християнському вченню і вимагаючи «змінити віхи», створивши «нову» церкву [13].

Уже через 4 дні після вищезазначеної шифротелеграми, тобто 29 березня «Известия» опублікували звернення 12 петроградських священиків (О. Введенського, В. Красницького, О. Боярського та інших) до віруючих, в якому різко критикували п. Тихона, закликали їх до повної лояльності радянській владі, просили активніше брати участь в задачі церковних цінностей державі. 31 березня газета надрукувала «Відкритий лист до віруючих православних» священика С. Калиновського, в якому гнівно відзначалося, що ієрархи «забули про народне горе», закликаючи критично віднестися до відозви Тихона і просив допомоги у зборі церковних цінностей для надання допомоги голодуючим [14]. Після цього на патріарха обрушився цілий шквал негативних публікацій, інтерв'ю, звернень тощо, основним завданням яких було очорнити керівника РПЦ, висунути на перші позиції «критиканів» та підготувати ґрунт для церковного перевороту.

26 квітня 1922 р. відкрився процес у справі групи московського духовенства й мирян, якому надавалося значного політичного значення. У ході судового розгляду влада намагалася на фактах протидії вилученню цінностей сформулювати стандартне звинувачення у контрреволюційних діях, необхідне для тотальної розправи з духовенством, дискредитувати патріарха Тихона, вирішити питання про його усунення, віддавши його до суду, та ініціювати розкол у церкві. Увечері 5 травня 1922 р. патріарх був допитаний у ДПУ і наступного дня ув'язнений під домашній арешт. На допиті 9 травня 1922 р. патріарха ознайомили з вироком московського процесу про притягнення його до судової відповідальності й взяли підписку про невіїзд [15].

У травні 1922 р. «Всеросійський союз прогресивного і демократичного духовенства і мирян» переніс свою діяльність до Москви. Арешт патріарха реформатори сприйняли як сигнал до церковного заколоту. 13 травня 1922 р. було опубліковано відозву «Віруючим синам Православної Церкви Російської» – перший програмний документ, написаний спільно московськими, петербурзькими і саратовськими обновленцями, який започаткував існування Живої церкви (ЖЦ). У відозві було засуджено «політиканство» церкви, і пролунала вимога скликати Собор з метою «умиротворення» церкви. 18 травня делегація священників у складі О. Введенського, Є. Белкова і С. Калиновського відвідала заарештованого патріарха і, переконавши його у недоцільності подальшої дезорганізації церковного центру, прийняла в нього церковні справи для передачі їх ярославському митрополиту Агафангелу (Преображенському), якого Тихон призначив своїм наступником. Одразу ж після зустрічі з делегацією, НКВС перевів патріарха Тихона з Троїцького подвір'я до Донського монастиря під домашній арешт, з найсуворішою охороною, у повній ізоляції від зовнішнього світу [16].

Довіряючи церковні справи митрополиту Агафангелу, патріарх Тихон залишався певним у незмінності подальшого курсу церковної політики. Це добре розуміли більшовики, і це їх не влаштовувало. Можливо, саме з цих причин у момент передачі церковної влади митрополит Агафангел раптово опинився під слідством і не міг прийняти кермо правління. Для обновленців відкривалася пряма дорога до управління церквою [17].

Така ситуація цілком влаштовувала супротивників патріарха, що об'єдналися на той час у групу «Жива церква», куди ввійшли не тільки священнослужителі, але й миряни. 16 травня у Москві відбулися установчі збори цієї групи, що прийняли програму, яка передбачала «перегляд і зміну всіх сторін життя церковного, які наказово вимагаються сучасним життям» [18], і було прийняте рішення про створення Вищого церковного

управління. 29 травня у Москві відбулися Установчі збори цієї організації, на якому в якості ВЦУ було визнано групу священнослужителів, що входила до нього з 19 травня: голова – єп. Антонін (Грановський), його заступник – прот. В. Красницький, керуючий справами свящ. Є. Белков і 4 члени. Тоді ж було вирішено підготувати скликання Помісного Собору й організувати виступ на ньому для законного перетворення церковного життя, а також прийняті сформульовані у найбільш загальному вигляді «Основні положення» групи «Жива церква». Незабаром став виходити журнал «Жива церква» за редакцією спочатку свящ. С. Калиновського, а потім Є. Белкова [19].

Священик В. Красницький та інші активні діячі «Живої церкви» розгорнули енергійну діяльність щодо залучення духовенства до своїх лав. Вони охарактеризували свою діяльність як «церковно-революційну», сутність якої вбачали насамперед у тому, щоб відсторонити від керівництва церквою єпископів-ченців, ліквідувати монастирі, ввести шлюбний єпископат, зосередити в руках білого духовенства церковну касу і лише після всього цього розпочати перегляд догматики, богослужіння, етики і т. п. відповідно до наміченої програми*.

Не чекаючи скликання нового Собору, «живоцерковники» провели наприкінці липня – початку серпня 1922 р. Всеросійський з'їзд членів даної групи, на якому покритикували інститут чернецтва, а також прийняли рішення про введення шлюбного єпископату і реорганізації церковного управління. Що ж стосується реформи догматики, етики і богослужіння, вона була відкладена до Собору.

Така радикальна програма «Живої церкви» (до того ж проводилася досить поспішно, без усякої попередньої підготовки), «революційна» фразеологія членів групи не могли не насторожити помірних прихильників церковної реорганізації, які вважали, що «живоцерковники» зайшли занадто вліво. На чолі цієї частини духовенства і солідарних з нею мирян став голова ВЦУ архієпископ Антонін, що очолив групу «Союз церковного відродження» (СЦВ). Про свій вихід з «Живої церкви» та підтримку групи Антоніна заявив і петроградський комітет «живоцерковників» на чолі з О. Введенським і Є. Белковим. Незабаром «Союз церковного відродження» підтримало 12 єпархій і група увела до ВЦУ своїх представників, поділивши владу з прихильниками «Живої церкви».

Програма «Союзу церковного відродження» здалася О. Введенському і його прихильникам занадто помірною і недостатньо чіткою. Вони

* Див. програму групи «Жива Церква»: Живая Церковь (Москва). – 1922. – 1 октября (№ 10). – С.17-18.

відійшли від групи Антоніна і створили свою групу – «Союз общин древньоапостольської церкви» (СОДАЦ), що зайняла проміжне становище між попередніми об'єднаннями.

Після створення СОДАЦ його представники були введені до ВЦУ, де їм виділили третину місць. Усі три групи були визнані рівноправними об'єднаннями, покликаними спільно реорганізувати церковне життя відповідно до нових соціальних умов. Щоправда, до цього часу створилося ще кілька груп і групок подібного типу, але ВЦУ визнало їх «нецерковними» [20].

Таким чином, протягом травня-серпня 1922 р. в РСФРР, а згодом в Україні, реформаторські кола в РПЦ реалізували план захоплення церковного керма не без допомоги радянських органів влади. Основними причинами виникнення обновленської церкви стала внутрішня інституційна криза в дореволюційному православ'ї; революційний злам суспільно-економічного ладу в країні і, як наслідок, зміна державно-церковних відносин, коли держава де-юре відмежувавшись від церкви, розпочала як офіційну, так і латентну фазу боротьби за побудову атеїстичного суспільства. В Україні ці причини доповнюються глибинним національним конфліктом, прагненням значної частини духовенства та мирян до побудови національної церкви на автокефальних началах.

У той же час не можна говорити про визначальну роль органів ВУНК-ДПУ в розколі (наразі не зменшуючи їх важливої ролі), оскільки подібний характер мав в Україні й рух за автокефалію православної церкви, що мав своє глибоке історичне підґрунтя і своїм виникненням до більшовиків фактично не мав ніякого стосунку. Таким чином, можна побачити, що більшовики, за вдалим висловом В. Липківського, «коли ДПУ чого шукає, то неодмінно те й знаходить...» [21], знайшли те, чого шукали – опозиціонерів, що були незадоволені ситуацією, яка склалася в РПЦ. Використовуючи це невдоволення, спецслужби й інспірували розкол, але вже на ідеологічних позиціях вигідних для себе, які, у той же час, у загальних рисах перегукувалися з ідеями обновленства 1905 та 1917 років. Таким чином, складається двоїста ситуація. З одного боку, можна умовно продовжувати обновленство з початку ХХ ст., але з іншого – обновленство зразка 1920-х років хоча й мало у своїх лавах колишніх реформаторів та пропагувало частину тих ідей, але за способом реалізації та суттю низки реформ значно відрізнялося від перших обновленців.